

Kelet Golgotája – Katyń, 1940

1940. március 5-én *Lavrentyij Berija*, a Szovjetunió belügyi népbiztosa a 794/B számú felterjesztésében javaslatot tett 14 700 lengyel hadifogoly és további 11 000 bebörtönzött lengyel – mindannyian „*a szovjethatalom engesztelhetetlen és megátalkodott ellenségei*” – agyonlövésére. Az ugyanazon a napon, a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottságának Politikai Bizottsága által kiadott, P13/144 számú határozat jóváhagyta a jegyzéket, április elsején pedig kezdetét vette a legszerényebb becslések szerint is legalább huszonkétezer áldozatot követelő „*börtön- és táborkiürítési akció*”. A legalább öt helyszín egyike egy Szmolenszk melletti település, *Katyń* volt. Itt mintegy 4400 hadifoglyot mészároltak le.

Németh István új kötete Berija jegyzéke mellett további mintegy százhusz dokumentum segítségével összegzi a Lengyelország negyedik történeti felosztásához vezető utat, a katyíni tömeggyilkosság mára már részletesen dokumentált és többek között *Andrzej Wajda* (az ő századosként szolgált apja is az áldozatok között volt) döbbenetes erejű filmje által is megidézett történetét, továbbá a meszárlás napjainkban is sok vitával kísért utóéletét.

Németh István professzor 2008-ban egy történelmi magazinban – *Arany Évával* közösen jegyzett, képi illusztrációkban és forrásrészletekben gazdag tudományos-ismeretterjesztő írásában – már felvázolta Katyń történeti hátterét és a német-szovjet harapófogóba, a két birodalom „életterébe” került Lengyelország második világháborús tragédiáját. Jelen kötetében a katyíni kérdés száz évét – az előtörténet, az új lengyel államiság belső és nagyhatalmi vitákkal kísért születésétől a máig ható következményekig, napjaink nehezkes igazságtételi folyamatáig – mutatja be.

Az összegzés felét az első világháború és az azt követő orosz–lengyel viszály utközeiteiben, illetve a diplomáciai huzavonák során formálódó és konszolidálódó, ugyanakkor német–orosz határproblémából a szovjet–német közeledés árnyékában a nemzetközi politika részévé váló Lengyel Köztársaság 1918 és 1939 közötti történetének német és osztrák levéltári forrásokon és friss szakirodalmi bázison nyugvó bemutatása teszi ki. A dokumentumok között olvashatjuk *Miklós* nagyherceg, orosz főparancsnoknak a lengyel nemzethez intézett 1914-es kiáltványát, amelyben biztosítja a lengyeleket, hogy „*Nagy-Oroszország nyílt szívvel és kitárt karokkal*” üdvözli őket. A lengyelül írt proklamáció minden bizonnyal nem csak azért talált süket fülekre a lengyelek körében, mert a falragaszokra a lengyel zászlót fejjel lefelé nyomtatták... A breszt-litovszki békeszerződés aláírását kikényszerítő német előrenyomulást *Hoffmann* német tábornok „*a legnevetesegebb háborúnak*” nevezte, „*amelyet valaha is megélt*”. Ugyanis az „*csaknem kizárólag vonatokon és autókon folyik. Az ember felrak a vonatra egy maroknyi gyalogost gépfegyverekkel és egy ágyúval, és elutazik a legközelebbi állomásig, elfoglalja, foglyul ejti a bolsevikokat, vasúton további csapatokat von előre és utazik tovább*”.

A nem csupán ügyetlen falragaszokkal operáló orosz és állomásról állomásra vonatkozó német hatalom a két világháború közötti időszakban gyorsan felfedezte céljaik azonosságát, mindkettő a kialakult világrend szétzúzását akarták, Németországot a bosszú, Szovjet-Oroszországot Európa forradalmasításának szándéka vezette. A bolsevikok vezetője, *Lenin* ugyanakkor azt is tisztán látta, hogy az érdekközösség felbomlásával a németek lesznek a szovjet-orosz hatalom „*legbőszebb, legnagyobb ellenségei*”.

Véleménye szerint az idő fogja eldönteni, hogy „*Európa romjain végül német birodalom vagy kommunista szövetség épül-e fel*”. Kimerítő ízelítőt kaptunk és kaptak a lengyelek is mindkettőből.

A lengyel vezetők ráadásul azzal is tisztában voltak – ahogyan ezt *Alexander Skrzynski* külügyminiszter, későbbi miniszterelnök már 1923-ban megfogalmazta –, hogy az államiságát 1918-ban visszanyert ország határainak csupán 5%-át kitevő román szakasza biztos, a 20%-nyi csehszlovák és litván határszakasz bizonytalan, de a határok 75%-a „*állandóan veszélyeztetett (a Szovjetunió és a Német Birodalom irányában)*”. Alig több mint másfél évtizeddel később a germán és a szláv óriás tort ült a Molotov–Ribbentrop-paktum értelmében a térképről immár negyedszer letörölt Lengyelország romjain.

Az ország kettős megszállásakor, ahogy ezt a második fejezetben olvashatjuk, mindkét nagyhatalmat ugyanaz a szándék vezette: felszámolni a lengyel értelmiséget, kiiktatni mindazokat, akik Lengyelország talpra állásának letéteményesei lehetnek. A német határokon kívül épített első koncentrációs tábor, a Danzigtól keletre fekvő Stutthof mintegy 65 ezer áldozata mellett 1939 őszétől 1940 tavaszáig a pomerániai Katyńban, a piaśnicai erdőben és több száz további pomerániai helyszínen mintegy 35–50 ezer embert végeztek ki azok a német „lengyel- és zsidómentesítő” egységek, akiknek a felettesei a velük párhuzamosan gyilkoló szovjetek által elkövetett borzalmakat 1943. április 13-án a világ közvéleménye elé tárták. „*Lássák csak saját szemükkel,*” – írta naplójában a lengyel értelmiségre utalva Goebbels – „*mi vár rájuk, ha teljesülne az a gyakori kívánságuk, hogy a bolsevikok legyőzzék a németeket*”.

Emellett a nemzetiszocialista propaganda Sztálingrád után a totális háború melletti érvként is felhasználta Katyńt, és a szövetségesek közötti ékverési szándékon túl a varsói gettófelkelésről is elterelhetette a figyelmet. Még az SS Biztonsági Szolgálatának 1943. április 19-i jelentése is úgy vélte, hogy sok német jogtalannak tartja a Katyń miatti német felháborodást, mert „*német részről sokkal nagyobb méretekben gyilkoltak meg lengyeleket és zsidókat*”. Bár az egyik tömeggyilkos rendszer vádolta meg a másikat, az adott esetben (legalábbis 1990 óta) egyértelmű a felelősség kérdése.

A kozelszki, sztarobelszki és osztaskovi lengyel hadifogolytáborokban 1940 tavaszán, hat héten át csörögtek a telefonok. Moszkvából diktálták be – hosszadalmas „*rulettórák*” keretében megküzdve a lengyel nevekkal – a táborokból elszállítandóknak a korábbi kihallgatások eredményeként összeállított listáját. Az írásbeli jegyzékeken csak az „*átszállítandók*” neve, születési éve és aktájának száma szerepelt. A katonáknak azt mondták, hogy munkára viszik őket egy másik táborba. A sztarobelszkiek Harkovba, az osztaskoviak Kalinyinba (ma Tver) kerültek. A kozelszki foglyokat pedig azzal nyugtatták meg a szovjet Belügyi Népbiztosság, az NKVD emberei, hogy társaik „*hazamentek*” vagy „*Nyugatra mentek*”. Nyugatra, mintegy 240 kilométernyire – Katyńba.

Ezt követte 1940. április 3. és május 13. között az NKVD zsargonjában „*nedves munkának*” nevezett kivégzés – a *Gestapó*nál is előszeretettel alkalmazott tarkölövessel. Végül a sírok fölé fákat ültettek. Kalinyinban – ahogy ezt egy 1991-es tanúvallomásból tudjuk – a személyazonosság megállapítása után rögtön megbilincseltek a foglyokat, egy sötét pincehelyiségben ketten lefogták, egy harmadik társuk pedig tarkón lötte őket. A pince gyors megtisztítása után jöhetett a következő áldozat. A mérszárítás után a személyi aktákat elégették, a gyilkosoknak bankettet rendeztek, többeket előléptettek, és mintegy százhuszan pénzültalmat kaptak.

Bár a döntés szűk körben született meg, egy fennmaradt iratmásolat azt tanúsítja, hogy legalább 41 embert írásban informáltak a határozatról. Az akció fő felelőse és megszervezője a korábbi belső politikai és katonai leszámolásokban többször személyesen részt

vett *Vaszilij Blohin* tábornok volt. 1940. május 20-án, amikor lengyel hadifoglyok gyermekei levélben fordultak a „*Nagy Sztálinhoz*” és arra kérték, hogy „*adja vissza*” nekik Osztaskovban lévő édesapjukat, azok már nem voltak életben. Sztálin aznap egy másik értesítést is kapott: Berija a lengyelkérdés végleges megoldásáról számolt be neki. A hadifoglyok levelezését, fényképeit és azok negatívjait megsemmisítették. *Adam Solski* örnagy naplóbejegyzése később egy tömegsírból került elő: „*IV. 9-én hajnalban elég különösen kezdődött a nap. Cellákra osztott rabszállító autóval indulunk (szörnyű). Valamiféle nyaralóhoz vittek az erdőben. Ott alapos motozást tartottak. Elvették az órát, 6.30-at (8.30-at) mutatott, megkérdezték, van-e gyűrűm. Elvették a rubelt, a derékszíjamat, a zsebkésemet.*” A napló itt félbeszakad.

A kevés túlélő között volt *Stanisław Swianiewicz*, a későbbi koronatanú is, akik legközelebb 1990-ben térhetett haza Lengyelországba, akkor, amikor a Szovjetunió évtizedes hallgatás és dezinformáció után hivatalosan beismerte: az NKVD felelős a gyilkosságokért. A berlini rádió 1943. április 13-án kürtölte világgá a szovjetek által elkövetett gyilkosságokat, *Mihail Gorbacsov* 1990-ban ugyanezen a napon adta át *Wojciech Jaruzelski* tábornoknak az eredeti likvidáló listákat. Április 13. a lengyel szejm döntése értelmében 2007 óta a Katyńi Büntény Áldozatainak Emléknapja.

A fejezet a mézárálás egyetlen (?) magyar áldozatának, a Varsói Egyetem magyar lektorának, az első lengyel–magyar szótár szerkesztőjének, *Korompay Emánuel Aladár* lengyel tartalékos századosnak a portréját is megrajzolja. Korompay mind az első, mind a második világháborúban ugyanott szolgált, előbb a Monarchia, utóbb Lengyelország hadseregében, Przemyslben. A szerző szerint nem tudni, hol halt meg, más forrás szerint Harkovban végezték ki, szerepel az ott kivégzettek jegyzékében, ugyanakkor holttestét nem azonosították. Lengyel felesége Auschwitzban pusztult el, három lánya közül az egyik egy 1939. őszi bombatámadásban veszítette életét, a másik a *Gestapo* fogságában 1943-ban öngyilkos lett, és csak a harmadik, Ilona élte meg – egy nem önkéntes szibériai kitérő után – a lengyel rendszerváltást. Élete végéig őrizte apja sztárobelszki és édesanyja auschwitzi levelezőlapját, mindössze ennyi emléke maradt a családjáról. A szerző szerint lengyel kutatások tudni vélik, hogy volt még egy magyar, Szatmárnémetiben született, Kovács nevű áldozata Katyńnak. Róla jelenleg nem tudunk többet. Egyéb forrásokból az is ismert, hogy a kozelszki tábor mártírjai között volt még a magyar családból származó, de már Lengyelországban született hivatásos tűzértiszt is, *Oskar Rudolf Kuehnel*. Az ő maradványait később sikerült azonosítani.

Egy nemzetközi, pontosabban – Svájc kivételével – a németekkel szövetséges, illetve általuk megszállt vagy függő helyzetben lévő országokból érkezett orvosszakértői bizottság tagjaként vett részt az 1943. tavaszi exhumálásokban *Orsós Ferenc* (1879–1962), patológus, törvényszéki orvos, egyetemi tanár, az MTA tagja, akit a népbíróság – leg súlyosabb vádpontként a katyńi részvételét megnevezve – háborús bűnössé nyilvánított. Ugyanakkor arról sem szabad elfeledkezni, hogy Orsós a Magyar Orvosok Nemzeti Egyesületének elnökeként (továbbá a Magyar–Német Társaság igazgatósági tagjaként) a parlament felsőházában állt ki a fajelmélet és a *numerus clausus* mellett, sőt 1941 júliusában javasolta, hogy ne csupán a zsidó–nemzsidó házasságot és szexuális kapcsolatot tiltsák meg, hanem a cigány–magyar házasság tilalmát is rögzítsék törvényben.

A tömegsírokban talált mintegy 900 zsidó áldozatról pedig hallgattak a propagandisták, ugyanis nem illett a „zsidó-bolsevik összeesküvés” teóriájába. Mindezek után természetesen – a későbbi nyugati megbecsültsége, mainzi egyetemi professzori állása ellenére – a rendszerváltás utáni akadémiai rehabilitáció nem érintette Orsós professzort. A lőtt sebek elismert szakértőjének tartott magyar patológus, aki az egyértelmű azonosítás érdekében a területen talált növénymaradványok és a fák évgyűrűinek botanikai vizsgálatát is

javasolta, 1943. május 4-én adta át a bizottság zárójelentését Berlinben *Leonardo Conti* birodalmi egészségügyi vezetőnek. Orsós intézeti adattára, főleg a Katyńnal kapcsolatos dokumentumok 1945-ben a Szovjetunióba kerültek, napjaink magyar–orosz levéltári együttműködése keretében talán egyszer hazakerülnek majd.

A lengyelek sorozatos, a hadifoglyok sorsát firtató kérdéseire – ahogy ez a harmadik nagyobb tematikai egységből kiderül – a szovjet pártvezetők újabb és újabb verziókkal álltak elő. Berija már 1940 őszén arról beszélt lengyel katonák előtt, hogy a hadifoglyokkal szemben „*nagy hibát követtek el*”. A lengyel delegáció nem tudta mire vélni a dolgot. Sztálin 1941 decemberében arról próbálta meggyőzni *Wladislaw Sikorski* tábornokot, a lengyel emigráns kormány miniszterelnökét, hogy honfitársai Mandzsúriába szöktek, vagy minden bizonnyal szabadon eresztették őket, csak még nem érkeztek meg. Pár hónappal később már arról beszélt, hogy kiadta a parancsot a szabadon bocsátásukra, de lehet, hogy a németek által elfoglalt területen vannak és szétszéledtek. Amikor pedig a németek megtalálták az első tömegsírokat, a szovjetek a náci nyakába akarták varni a gyilkosságokat és megszakították a kapcsolatokat az ügy tisztázását követelő, szerintük a Hitler által rendezett „*nyomozási komédia*” részesévé vált lengyel emigráns kormánnyal. Sikorski így reagált: „*Az erő Oroszország oldalán áll, az igazság a miénken*”.

Bár *Sir Owen O'Malley*, a lengyel emigráns kormányhoz akkreditált brit diplomata 1943. június közepén részletes jelentésben számolt be kormányának arról, „*hogyan és miért zúzták szét a fejét több ezer lengyel tisztnek olyan közönyösen, ahogy a majom a diót tőri*”, és az amerikai kormányzat információkat kapott többek között *George Howard Earle* balkáni különmegbízottól a szovjetek bűnösségéről, a háborús koalíció fenntartása fontosabbnak bizonyult az igazságnál. Az angol külügyi vezetés úgy döntött, hogy nincs értelme „*a kelleténél több személyt kitenni annak a szellemi konfliktusnak, amelyet a jelentés olvasása okozna*”, *Roosevelt* amerikai elnök pedig kifejezetten megtiltotta, hogy „*kedvezőtlen vélemény*” jelenjen meg a szövetségesről és Szamoára helyeztette át a kellemetlenkedő diplomatáját.

A gyilkosságok utóéletével az utolsó fejezet foglalkozik. A háborús bűnösök nürnbergi perében a szovjet ügyész, *Roman Andrejevics Rügyenko*, aki későbbi tanúvallomások szerint 1940-ben maga is jelen volt a harkovi lengyel hadifoglyok kivégzésekor, továbbra is a németeket vádolta a mézszárlás elkövetésével. Először kilencszáz, majd hirtelen tízezer áldozatról beszélt. Ez már a nyugati hatalmaknak is sok volt, a színpalak mögött tudatosították az oroszokkal, hogy „*egyék meg, amit főztek*” – emlékezett az amerikai főügyész. Az ítélelhozatal során nem említették Katyńt. A nyugati hatalmak cinkossága – bár az amerikai Kongresszus különbizottsága 1952-ben több mint kétezer oldalas jelentést hozott nyilvánosságra – gyakorlatilag 1990-ig, Gorbacsov beismeréséig tartott. A szovjet blokk országainak történelmi emlékezetéből, a tankönyvekből, sőt, még a tragédia által közvetlenül érintett lengyel családok múltjából is megpróbálták kitörölni Katyńt. Az 1986-ban állított első varsói emlékkereszt feliratát még aznap eltávolították.

Nyikita Szergejevics Hruscsov 1956. februári beszéde az SZKP XX. kongresszusán nem említette Sztálin bűnei között a katyíni mézszárlást. Egy 1959. március 3-án született KGB-jelentésből tudjuk, hogy Katyńban 4421, Harkovban 3820, Kalinyinban 6311 lengyel tisztet, orvost, pilótát, ügyvédet, jogászt, író, újságíró, hivatalnokot, egyetemi tanárt és nagybirtokost végeztek ki, ehhez jön még 7305, egyéb nyugat-ukrajnai és nyugat-fehéroroszországi táborokból és börtönökből kivégzett áldozat. A mézszárlásokat mintegy 450 hadifogoly élte túl.

Bár a lengyel származású *Zbigniew Brzezinski*, amerikai politikus és politológus már 1990-ben a „*katyíni hadművelet Eichmannjainak*” bíróság elé állítását követelte, a fele-

lősségre vonás elmaradt. Oroszország máig csak annyit ismert el, hogy a lengyel hadifoglyok megölése „*bűncselekmény volt, de jellegében nem a lengyel nép kiirtását célozta*”, és Katyń esetében csupán „*hatalommal való visszaélés történt a Vörös Hadsereg legfőbb vezetéséhez tartozó személyek részéről*”. Ugyanakkor a bevezetőben említett Berija-féle felterjesztést *Borisz Jelcin* orosz elnök 1992 őszén átadta a lengyeleknek, majd 2010-ben *Dmitrij Medvegyev* is követte hivatali elődjét több kötetnyi irat nyilvánossá tételével.

2013 őszén az Emberi Jogok Európai Bírósága elutasította az áldozatok hozzátartozóinak keresetét, és csupán abban marasztalta el jogerősen Oroszországot, hogy az nem adott át dokumentumokat Strasbourgnak. Az is igaz, hogy – bár voltak törekvések arra, hogy az 1920-as lengyel–orosz háborúban lengyel hadifogolytáborokban elpusztult orosz katonák sorsát egyfajta „anti-Katyńként” állítsák szembe az 1940-es eseményekkel – a két ország miniszterelnöke, *Vlagyimir Putyin* és *Donald Tusk* 2010-ben együtt hajtott fejet az áldozatok előtt. Ismert, hogy *Lech Kaczynski* lengyel államfő különgépe szintén a megemlékezésre tartva a szmolenszki repülőtéren, leszállás közben lezuhant.

Manapság a világ 18 országában mintegy kétszáz emlékhelyen idézik meg Katyń áldozatait, 2011 óta – a közép-európai fővárosok közül elsőként – Budapesten is. Talán ennek is köszönhető, hogy a magyarországi lengyel menekültekkel kapcsolatban is olvasható néhány forrás a kérdés ennél jóval szélesebb, folyamatosan bővülő, bár – ezt gyakorló levéltáros-történészként mondom – nem kellően árnyalt szakirodalmából.

Az alapvetően „németszakértőként” és kiterjedt tudományszervezői tevékenységéről ismert, ezúttal a lengyel történelemben szakmai kirándulást tett Németh István professzor kötetének legfőbb érdeme, hogy a katyíni tömeggyilkosságokat történeti háttérükbe helyezi, érvelését pedig a legújabb lengyel, részben német (ez olykor a valóban nehezen azonosítható helység- és személynevek nem mindig konzekvens használatából is kiütözik) és angol, továbbá magyarul hozzáférhető kutatási eredményekre alapozza. A témakör legfontosabb, bár jórészt ismert forrásai mellett mintegy harminc, magyarul először olvasható ukrán, lengyel, orosz dokumentumot is közöl. Nyilván szükséges lett volna az orosz nyelvű publikációkat is felhasználni.

A szerző főleg az első világháborúig visszanyúló történeti előzmények és a tömeggyilkosságok elkövetésének bemutatására összpontosított, ez a kötet legerősebb és legalaposabb része. A választott alcím is jól mutatja ezt (*Lengyelország a Szovjetunió és Németország „életterében” 1914–1945*). Ezért érdemes az összegző szöveget a fejezetcímeket nem pontosan lefedő dokumentumcsoportok, sőt akár a – változó részletességű és fontosságú – életrajzi ismertetések olvasásával együtt, vagy fejezetenként hátralapozgatva megismerni. Az iratok és a közölt pályaképek ugyanis, főleg a máig ható következmények vázlatos bemutatásakor nem csupán hitelesítik, de sok esetben ki is egészítik az első részben leírtakat. Néha pedig a lábjegyzetek rejtenek, a szűkebb értelemben vett hivatkozásnál bővebb, fontos információkat.

Szintén javasolt a kötet végén található időrendi ismertetés és a szakirodalmi hivatkozások segítségével, illetve utóbbiak kibővítésével tovább kutakodni a témában. Már csak azért is, mert egyrészt folyamatosan kerülnek elő újabb dokumentumok. *Krystyna Piórkowska* lengyel kutató 2014 elején számolt be arról, hogy megtalálta egy amerikai tiszt, a katyíni áldozatok exhumálásánál hadifogolyként jelen volt *John H. Van Vliet Jr.* nyolcoldalas jelentését. Másrészt az orosz–lengyel megbékélés is hosszú folyamatnak ígérkezik.

(*Németh István: Katyń, 1940. Lengyelország a Szovjetunió és Németország „életterében” (1914–1945). Összegzés és dokumentumok. L’Harmattan, Uránia Ismeretterjesztő Alapítvány, Budapest, 2013, 338 p.*)